

novijoj povijesti odijeljenog suvremenim granicama. Autor naglašava potrebu prekogranične suradnje, kako bi se došlo do što cjelovitijih znanstvenih spoznaja o povijesnom prostoru koji nije poznao današnje granice.

Rad autorice Alke Starac naslovljen *Some questions on the forum of Zadar* bavi se nalazom jednoga kamenog spomenika ispred kapitolija na zadarskom forumu, interpretiranog kao ara. Spomenik je potaknuo neka pitanja vezana za funkcionalne i infrastrukturne dijelove zadarskog foruma te njihov međusobni položaj i odnos. Autorica na temelju analogija s italjskim i provincijalnim forumima s fontanama i postoljima za bazen pretpostavlja da je originalni koncept foruma u Zadru izvorno uključivao dva bazena s vodokocima ritualnog karaktera te da je spomenuta pretpostavljena ara zapravo bila postament za jednu od tih fontana.

Monika Verzár-Bass svoj je rad naslova *Zur Ausstattungsskulptur im Wohnbereich Aquileia's* posvetila, u znanstvenoj literaturi često zanemarioj, mramornoj skulpturi koja je pripadala privatnim kućama i suburbanim vilama u Akvileji. Autorica analizira bogat skulpturalni materijal, među kojim su i neki grčki originali pronađeni u vilama suburbanama, te ih u kronološkom kontekstu razdvaja na julijejsko-klaudijejsko i konstantinovsko doba.

U radu naslova *Iz ptujske zakladnice arheološke dediščine. Staklo z odtisi na dnu* autorica Mojca Vomer Gojkovič raspravlja o predmetima od stakla koji su pretežito nađeni kao dio grobnog inventara, a koji su se izrađivali u lokalnim staklarskim radionicama u Emoni, Celeji i Petoviju, s posebnim naglaskom na petovijske radionice. Ostaci staklarskih peći otkriveni na Hajdini i u rimskoj obrtničkoj četvrti u današnjoj Rabelčjoj vasi ukazuju na snažno zastupljenu staklarsku proizvodnju, a staklene produkte tih radionica autorica i kataloški obrađuje, svrstavajući ih tipološki te nudeći stilske opise i datacije.

Iako prigodnog karaktera, ovaj zbornik ima nedvojbenu znanstvenu težinu, te nema sumnje da će mnogi prilozi biti citirani i iskorišteni u budućim stručnim raspravama i studijama, pogotovo kad je riječ o rimskoj provincijalnoj umjetnosti, antičkoj religiji i epigrafiji.

Hana Ivezić

Fortifications, Defence Systems, Structures and Features in the Past / Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti, ur. Tatjana Tkalčec – Tajana Sekelj Ivančan – Siniša Krznar – Juraj Belaj, Zbornik Instituta za arheologiju, sv. 13, Institut za arheologiju, Zagreb 2019., 460 str.

Zbornik radova *Fortifications, Defence Systems, Structures and Features in the Past* predstavljenih na 4. međunarodnoj znanstvenoj konferenciji srednjovjekovne arheologije, održane od 7. do 9. lipnja 2017. u organizaciji Instituta za arheologiju u Zagrebu, objavljen je u nakladi spomenute institucije 2019. godine. Radi se ujedno i o 13. svesku u seriji zbornika Instituta. Već u predgovoru urednice, ujedno jedne od vodećih hrvatskih arheologinja u području obrambenih struktura srednjovjekovlja, Tatjane Tkalčec saznajemo da konferencija, pa tako i sama publikacija izlaze iz okvira spomenutog razdoblja. Uz sadržaj koji mu prethodi, saznajemo da publikacija okuplja veći broj članaka (37) renomiranih hrvatskih i europskih znanstvenika te da se bavi širim vremenskim razdobljem od kamenog do suvremenog doba. Radovi su poredani kronološki, što omogućuje lakše praćenje teksta i, iako nije u samom zborniku

naznačeno, upravo zbog takvog pristupa moguće ga je ugrubo razdijeliti u nekoliko većih cjelina uzevši u obzir da se u određenim slučajevima radi o višeslojnim arheološkim nalazištima.

Kontinuitetom naseljavanja visinskih naselja, odnosno višeslojnošću arheoloških nalazišta na području južne Češke bave se autori prvog članka pod naslovom *Continuity and Discontinuity of Hill-top Settlements in Southern Bohemia* Josef Hložek, Petr Menšík i Milan Procházka (7–24). Osim što daju čitatelju uvid u osnovnu arheološku sliku spomenutog prostora od kamenog doba do kasnoga srednjeg vijeka, autori se također osvrću na socijalnu i kulturnu različitost društva koje je nastanjivalo određeno područje tijekom dužeg perioda.

Rad Snježane Karavanić i Darie Ložnjak Dizdar *Traces of Defence Structures on Dubovac Hill in the Late Bronze Age Communication Network on the Southwestern Edge of the Pannonian Plain* (25–44) bavi se fortifikacijskim strukturama nastalim u vrijeme kasnoga brončanog doba, a koje su pronađene ispod kasnosrednjovjekovnog grada Dubovca u Karlovcu tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja 2009. i 2010. godine. Autorice se dotiču i važna strateškog položaja ove utvrde okružene s četiri velike rijeke, ali i činjenice da se radi o križanju važnih komunikacijskih ruta, koje spajaju Jadran s Karpatskom kotlinom.

Iduća dva rada fokusirana su na inovativnosti u metodologiji istraživanja i otkrivanja fortifikacijskih struktura, ali i na važnost interdisciplinarnog pristupa istraživanju. U radu *Innovative Approaches for Understanding Early Iron Age Fortifications. Emphasize on 2D Subsurface Models in the Light of Electrical Resistivity Tomography* (45–54) Barbare Horn, Branka Mušića i Matije Črešnara raspravlja se način na koji ERT (*Electrical Resistivity Tomography*) može poslužiti u interpretaciji zemljom pokrivenih struktura kao i njihove okoline, a temeljem istraživanja provedenih na dva slovenska željeznodobna nalazišta, Pošteli i Cvingeru. Roman Křivánek pak u članku pod naslovom *Fortified Sites in Bohemian Archaeology from the View of Application of Non-destructive Geophysical Methods* (55–62) u prvi plan stavlja važnost nedeaktivnih geofizičkih istraživanja u otkrivanju i interpretaciji novih struktura na području Češke, kao i njihovu mapiranje.

U idućih nekoliko članaka objavljena su znanstvena istraživanja antičkih i kasnoantičkih utvrda. Prvi takav članak je *Fortifications and Defence Systems in Montenegro* (63–74) Marije Buzov u kojem autorica predstavlja neke od najvažnijih crnogorskih ilirsko-helenističkih nalazišta. Rad *Late Roman Fortifications of the Eastern Part of the Metalla Dardanica Imperial Domain* (75–89) Marije D. Marić oslikava kulturni krajolik i autohtonost pojedinih kasnoantičkih fortifikacija te odnose s drugim istovjetnim građevinama na području središnjeg Balkana, zajedno s njihovom ulogom u eksploataciji ruda. Dvije značajne kasnoantičke utvrde na prostoru središnje i sjeverne Hrvatske na temelju dosadašnjih istraživanja predstavili su Ana Azinović Bebek i Petar Sekulić (*Late Antiquity Hilltop Fortress Crkvišće Bukovlje*, 91–100) te Vladimir Sokol (*Kuzelin – Late Antique Castrum near Zagreb*, 101–111). Ostaci utvrde u Bukovlju nalaze se na brežuljku uz rijeku Mrežnicu na važnom strateškom položaju, nedaleko kojeg je prolazila važna rimska komunikacija *Romula – Senia* pa se pretpostavlja da se radilo i o važnom administrativnom centru tijekom 5. stoljeća. Vrijeme izgradnje kastruma u Kuzelinu podudara se s prethodno spomenutim središtem, a istraživanja su potvrdila nekoliko kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnu fazu adaptacije.

Prilog kontinuitetu naseljavanja kasnoantičkih utvrda u ranom srednjem vijeku središnjeg Balkana daje nam Perica Špehar (*Reoccupation of the Late Antique Fortifications on the Central Balkans During the Early Middle Ages*, 113–124). Prema autoru, ponovno naseljavanje ovih lokaliteta intenzivira se od 9. stoljeća dolaskom Srba i Bugara.

O važnosti korištenja pisanih izvora u istraživanju fortifikacija na području središnje Italije u ranom srednjem vijeku piše Umberto Moscatelli u radu *Defensive Systems and Structures in Central Eastern Italy in Early Middle Ages: A Preliminary Approach Based on Documentary Sources* (125–135).

Značajna slovačka visinska utvrda Divinka također je predstavljena u zborniku u članku *Hillfort in Divinka in NW Slovakia* (137–146) Gabriela Fuseka i Michala Holeščáka. Radi se o višeslojnom lokalitetu s utvrđenom akropolom i suburbijem. Pojedine faze gradnje praškog dvorca u razdoblju od 9. do 11. stoljeća, kao sjedišta praških vojvoda, predstavljene su u radu *The Transverse Fortification of the Prague Castle from the 9th–11th Century* (Drahomíra Frolíková-Kaliszová, 147–156).

O utvrdama na prostoru Ugarske i uz njene granice od 11. do 13. stoljeća raspravlja se u člancima Dejana Radičevića (*Fortifications on the Byzantine-Hungarian Danube Border in the 11th and 12th Centuries*, 157–171) i Márie Wolf (*Daten über den Burgenbau des 11.–13. Jahrhunderts in nord-ost Ungarn*, 173–185). Osim što se bavi fortifikacijama nastalim kao produkt sukoba uz granicu, Radičević iznosi i zanimljivu činjenicu o izgradnji drvenih i zemljanih utvrda na ugarskoj strani i onih izrađenih od kamena na bizantskoj strani. S izgradnjom drveno-zemljanih fortifikacija tijekom 11. stoljeća slaže se i Wolf, koja se istovremeno zalaže i za pomicanje dosadašnjih datacija izgradnje ovih struktura na mađarskom prostoru s 13. na 11. stoljeće. Smatra se da se kamene utvrde počinju pojavljivati od 12. stoljeća. Potonji članak je i jedini rad unutar publikacije pisan njemačkim jezikom.

Kninom, kao važnim srednjovjekovnim administrativnim središtem, i nekolicinom obrambenih struktura koje su štatile taj immanentan geostrateški položaj bavi se Krešimir Regan u članku *The Fortifications of Knin* (187–200). S preliminarnom rekonstrukcijom različitih tipova srednjovjekovnih utvrda na temelju interdisciplinarnog pristupa i primjeru utvrde Klokoč suočio se Vladimir Peter Goss u radu *Some Models of Early Post-migration Fortifications in Pannonian Croatia. Very Preliminary Considerations* (201–208). Rezultate i kratki pregled arheoloških istraživanja Karolinške utvrde i kasnosrednjovjekovne obrambene kule Turnina nedaleko Rovinja izlaže Josip Višnjić u članku *Turnina (Torre di Boraso) – Carolingian Period Fortress and High Medieval Keep* (209–223).

O potencijalnom utjecaju mongolske invazije na strategiju gradnje obrambenih struktura, ali i međusobno oprečna mišljenja i ideje na ovu temu izlažu Andrej Janeš (*A Phantom Menace: Did the Mongol Invasion Really Influence Stone Castle Building in Medieval Slavonia*) za područje Slavonije i Stephen Pow (*Hungary's Castle Defense Strategy in the Aftermath of the Mongol Invasion (1241–1242)*) (239–250) za mađarsko područje.

Jednu od najreprezentativnijih obrambenih struktura na području Anatolije dvorac Divriği, koji plijeni pažnju gotovo jedinstvenim materijalima i tehnikama korištenima u njegovoj gradnji, približio je Erdal Eser u tekstu *A 13th Century Anatolian Defense Structure Divriği Castle* (251–263).

U tri rada koja slijede nastoji se rekonstruirati slika odabranih utvrđenih naselja, sela i individualnih struktura u Italiji. To su redom članci *Fortified Villages in the Central Appennines. Origin and Development of Defensive Structures Along the Boundry Line with the Papal States* (Stefano Cecamore, 165–276), zatim *The Rediscover of a Italian Fortification: The Cantelmos Castle in Bussi sul Tirino* (Claudio Mazzanti, 277–289) te rad *Fortified Settlements in Friuli. The Self-defence in Rural Settings* (Laura Biasin, 291–298).

U radu *Defensive Systems of the Pile Gates in Dubrovnik* (299–314) Željko Peković i Kristina Babić nastoje rekonstruirati sve faze gradnje i fortifikacijske elemente dubrovačkih Vrata od Pila.

Način gradnje i arhitektonske elemente odabranih utvrda kontinentalne Hrvatske, kao i ulogu koju igraju u životima viših državnih dužnosnika pa tako i banova, analiziraju radovi

Defensive Building (Architectural) Elements of Medieval Castles in Continental Croatia: Arrow Slits, Gun Loops, Crenellations and Battlements (Zorislav Horvat, 315–332), *Earthwork Elements of Defensive Systems of Small Strongholds in the Kingdom of Slavonia* (Tatjana Tkalčec, 333–342) i *The Garić Castle and Honor Banatus* (Silvija Pisk, 343–351).

Prema Borisu Yanishevskiyu (*The Road from Moscow to Smolensk Through the Protva River and the Ugra River: Origin and Development*, 353–357) na zapadu Rusije drvene utvrde imale su važnu ulogu u obrani prometnice Moskva - Smolensk korištene od 14. do 16. stoljeća.

Piotr Lasek (*Castles in Central, Southern, and Eastern Mazovia in the Fifteenth and the Sixteenth Century. The Features of Defence*, 359–370) raspravlja o uzroku modernizacije dvoraca na području poljske pokrajine Mazovije. S druge pak strane, Milan Procházka (*An Outline of Transformation of Late Medieval Fortified Complexes on the Border of Western Bosnia and Croatia*, 371–380) među ostalim analizira način na koji je kulturna pripadnost utjecala na transformaciju pojedinih utvrda na bosansko-hrvatskoj granici.

Zanimljivu tezu iznosi i Duško Čikara tvrdeći da su pojedine kurije bile inkorporirane u fortifikacijske objekte (*Single-space Manor Houses in the Context of Defense and Possible Genesis of the Post-Medieval Nobility Countryside Architecture in NW Croatia*, 381–392). Ivana Škiljan (*Veliki Tabor – From Late Medieval Fortress to Renaissance Castle*, 393–409) interpretira razvoj istaknutoga renesansnog dvorca Veliki Tabor u Hrvatskom Zagorju.

O mletačkim utverdama u Dalmaciji pišu Andrej Žmegač (*The Long Term – The Example of Dalmatian Venetian Fortresses*, 411–418) i Maria Felicia Mennela (*Collections and Drawings: The Renaissance of Venetian Fortifications in the “Stato da Tera and Stato da Mar”*, 419–428).

Još jedan članak koji govori o razvoju utvrda na pograničnom području, u ovom slučaju Mletačke Republike i Habsburške Monarhije je *Evolution of Border Fortifications. From the Siege Architecture to the Modern One Throughout the Serenissima and the Empire (XVI – XVII Century)* Federica Bulfona Gransinigha (429–437).

Izvan okvira srednjeg vijeka nalazi se i članak Uroša Košira (*Defending the Empire: Austro-Hungarian Great War Defence Systems in Slovenia*, 439–451) baveći se utverdama izgrađenim krajem 19. stoljeća i za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Posljednji rad ove opsežne publikacije, *Adaptation of the Renaissance City Walls of Zadar into Air Raid Shelters During the Italian Reign (453–459)* Davida Štrmelja i Dejana Filipčića, također informira o adaptacijama zadarskih obrambenih zidova u prvoj polovici 20. stoljeća sukladno onodobnim potrebama stanovništva i vojske. Ovim se radom ujedno i zaključuje široki vremenski period koji pokriva ovaj zbornik, a kojim se djelomično nastoji rekonstruirati razvoj fortifikacija na širem europskom području.

Luka Štefan

Towns and cities of the Croatian Middle Ages: The City and the Newcomers, ur. Irena Benyovsky Latin – Zrinka Pešorda Vardić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2020., 296 str.

Godine 2020. objavljeno je izdanje *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: The City and the Newcomers* kao treći zbornik radova s uspješnog projekta koji već jedno desetljeće vode Irena Benyovsky Latin i Zrinka Pešorda Vardić s Hrvatskog instituta za povijest. Zbornik broji